

TÓTH ENDRE

A magyar koronázási jogar

1047-ben, a pogánylázadás után I. András megkerestette I. István királyi felszerelését és ékességeit.¹ „András tudatosan mellőzte Péter hatalmi jelvényei közül azokat (így a lándzsát és a koronát), amiket elődje a német uralkodótól kapott. Ezzel magyarázható, hogy felkutatta István felségjelvényeit (a jogart, a kardot és az országalmát). Ezek közül jelentőségben a jogar lépett a lándzsa helyére, amit a tihanyi oklevél egy kitétele (christianissimus scepterifer) is bizonyít” – következtetett Makk Ferenc.² Az ünnepi kötet számára készített tanulmányomban arra keresek választ, hogy a magyar koronázási jogar milyen korból származik.

A jogar a királyi hatalom, a törvénykezés és az igazságosság jelképe.³ A két rokon jelvény, a rövid nyelű *virga* vagy *sceptrum* (pálca) és a hosszú szárú *baculus* (bot) a Karoling kortól követhető nyomon. Az egyházi és világi illetékesség jelképét az uralkodó jobb kezében tartja. A Karolingok és az Ottók hosszú szárú

¹ „sed ipsum [sc. Stephanus] defuncto, Andreas in regno secessit. Qui noviter intronisatus dum antecessoris inquireret ornamentum, superperlectilem regiam, Leuduino presuli precepit, ut breves reliquiarum legeret et, quorum lipsana essent, pro scero sciret. Cartas legit pontifex prefatus, relocansque in eorum thecis, partim sibi retinuit.” Fundatio ecclesiae S. Albani Namucenses a. 1047. Monumenta Germaniae historica. (a továbbiakban: MGH) Scriptores XV/2. 962–964. = A. F. GOMBOS: Catalogus fontium historiae Hungaricae I–III. Bp. 1937–1938. nr. 2354. Magyar fordítása in: Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GY. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged 1999. 228.

² MAKK F.: Megjegyzések I. András történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus XC. 1990. 25.

³ Honorius Augustodunensis: Gemma animae. c. 224. J–P. MIGNE: Patrologiae cursus completus. Series latina. (a továbbiakban: MIGNE, PL) CLXXII. 612. és Szentviktori Hugó: De sacramentis fidei. II, 2. cap. IX. MIGNE, PL CLXXVI. 422. Mindkettőt idézi P. E. Schramm, in: P. E. SCHRAMM–FL. MÜTHERICH: Denkmale der deutschen Könige und Kaiser. München 1962. (a továbbiakban: SCHRAMM–MÜTHERICH 1962.) 101. A jogarról általában: GRECHSLER, H.: Zepter. In: Lexikon des Mittelalters. Bd. IX. 544–545.

jogarjelvényét a XI. század legelején a rövid szárú jogar váltotta fel. Mivel a hosszú szárú jogar és a lándzsajelvény nem tűnik fel együtt az ábrázolásokon, felmerült, hogy a hosszú szárú bot a lándzsajelvénnel azonos értelmű és az uralkodó parancsoló hatalmát jelképezi.⁴ Magyar elnevezése a középkorból nem ismert, talán 'királyi pálca' lehetett: a jogar nyelvújítási származékszó.⁵

A románkori jogarak közül a magyar koronázási jogar az egyetlen, amelyik ránk maradt (1–3. kép). Uralkodói jogarak csak a késői középkorból ismertek.⁶ Sírmellékletként is csupán III. Béla székesfehérvári sírjából került elő halotti jogar. Ez okozhatta, hogy a koronával és az országmával ellentétben, a jogarral és rokonával, a hosszú szárú bottal jelvénytörténetileg alig foglalkoztak.⁷ Az sem véletlen, hogy a jogarokkal behatóbban foglalkozó két tanulmányt magyarok – László Gyula és Alföldi András – írták. A középkori jogarak hiányának okára csak a jelvénytípus-feldolgozás eredményéből lehetne következtetni. Mégis, ennek ellenére keresnünk kell a magyar koronázási jogar egyedülálló régiségének és feltűnő fennmaradásának az okát.

László Gyula, aki a koronázási jogarral alaposan, többször is foglalkozott, mivel hasonló, gömbös végű jogarnak a románkori uralkodóábrázolásokon sem találta nyomát, a tagancsai (Ukrajna) sír gombos végű botja-jelvénye és az avar csontgömbök ismeretében felvetette e forma keleti eredetét. Két tanulmány foglalkozott még olyan témával, amely László Gyula következtetéseivel szoros kapcsolatban állt. Alföldi András⁸ a gömb alakú nomád hatalmi jelvény létezéséből

⁴ BOUZY, O.: Les armes symboles d'un pouvoir politique. Francia 1966/1. 45–57.

⁵ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. BENKŐ LORÁND. II. 278., III. 70.

⁶ SCHRAMM, E. P.: Versuch einer Rekonstruktion des Hortes und des sonstigen beweglichen Herrscherbesitzes. In: SCHRAMM-MÜTHERICH 1962. 38.

⁷ A jogar-jelvény eredetéhez l.: AMIRA, A. VON: Der Stab in der germanischen Rechtssymbolik. Abhandlungen, München 25. 1909.; DELBRÜCK, R.: Die Consularitptychen und verwandte Denkmäler. Studien zur spätantiken Kunstgeschichte 2. Berlin–Leipzig 1929. 61–62.; GAUERT, A.: Das Zepter Herzog Tassilo III. Deutsches Archiv 1962. 214–223.; BERGER, W.–GAUERT, A.: Die eiserne „Standarte“ und das steinerne „Szepter“ aus dem Grabe eines angelsächsischen Königs bei Sutton Hoo (um 650–660). In: Herrschaftszeichnen und Staatssymbolik. (a továbbiakban: HS) I. Hrsg. von P. E. SCHRAMM. Stuttgart 1954. 238–280. (a továbbiakban: BERGER–GAUERT 1954.) Sutton Hoo Vol. 311–355.

⁸ ALFÖLDI A.: Die Goldkanne von St. Maurice d'Agaune. Zt. für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte 1948–1949. (a továbbiakban: ALFÖLDI 1948–1949.), további irodalommal.

kiindulva a St. Maurice d'Agaune-i bencés apátság aranykancsójának gömbsüveg alakú rekeszzománc lemezeiből gömbös végű avar kagáni jogart rekonstruált; a magyar jogarral is foglalkozott. A közelmúltban pedig Garam Éva⁹ a leletcsoportot feldolgozva tette világosabbá a keleti eredetű, gömbös végű botok rendeltetését: nem uralkodói jelvényről, hanem állattartási eszközről van szó. A gömbvégű bot használata hatalmi jelvényként nem bizonyítható az avar korban.

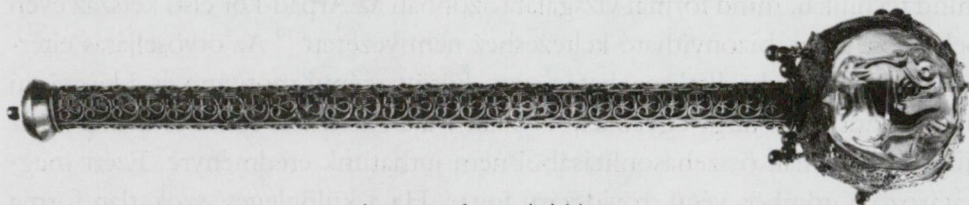
László Gyula tanulmánya és a későbbi hozzászólások főként a szokatlan magyar koronázási jogarforma eredetét keresték. A különféle keltezések pedig a jogar kristálygömb foglalata és a szár filigrán mintájára hivatkoztak. A filigránnak mind technikai, mind formai vizsgálata azonban az Árpád-kor első kétszáz évén belül közelebbi, bizonyítható keltezéshez nem vezetett.¹⁰ Az ötvöseljárás elterjedtsége, a technika által meghatározott, kötött számú motívum és a kisszámú megmaradt hazai tárgy egyébként is bizonytalan keltezése miatt csupán a jogar filigránmintáinak összehasonlításából nem juthatunk eredményre. Ezért meghatározó a gömbös végű, rövidszárú jogar. Ha a különleges, szokatlan forma kutatása eredményre vezet, akkor tudjuk vizsgálni, hogy ezzel a jelvény többi jellegzetessége miként egyeztethető. Az alak, a kristálygömb, és egy, a közelmúltban ismét publikált ólombulla nemcsak a jogar pontosabb keltezéséhez vezetett el, hanem ezáltal a magyar koronázási jelvényegyüttes létrejöttét, az egyes tárgyak kiválasztását, összhangban a késő Árpád-kori forrásszövegekkel, megindokolta.

⁹ GARAM É.: Avar kori csont ostor vagy korbácsvégék. *Communicationes ArchHung* 1998. (a továbbiakban: GARAM 1998.), további irodalommal.

¹⁰ A jogar filigrán mintájával és az ötvöstechnikai kérdésekkel részletesen a *Folia Archaeologica*-ban foglalkozom.

A JOGAR LEÍRÁSA

A jogar 38 cm hosszú, hengeres, fémllemez borított fa szárból s annak végére erősített, átfúrt hegyikristály gömbből áll. A vélhetőleg mogyorófa¹¹ szára filigránnal díszített, aranyozott ezüstlemez burkolja. A szára borító hengerpalást felülete négy, azonos szélességű hosszanti sávra oszlik, amelyeket egyenes vonalú, gyöngyözött, kerek keresztmetszetű filigrándrót választ el. A sávokban gyöngyözött felületű huzalból szív alakúra hajlított minta (szívpalmetta) sorakozik.

A magyar koronázási jogar

A szár végén a kristálygömb a furat két végén, felül és alul kissé nyomott. Magassága a foglalattal együtt 61 mm, legnagyobb szélessége 73 mm. A furat átmérője 23 mm körüli. Minden korábbi leírás egy lényeges ponton hiányos. Ugyanis a kristálygömbnek a szár felüli, alsó részén néhány milliméter magas nyaka van. A gömb alul kissé homorú és a rövid nyakat az aranylemez elfedi. Egy helyen azonban a burkolólemez alá lehet látni: a nyak jól megfigyelhető.

A gömb felületére a háttér visszafaragásával lapos domborműként három, oroszlánra emlékeztető állatot faragtak. Az ülő oroszlánokat egy-egy, fekvő ellipszis alakú, íves keresztmetszetű vájat keretezi.

A gömb tetejét és alját borító aranylemezeket három, párnak látszó X-alakú pánt köti össze és szorosan rögzíti. A felső és az alsó borítólemez, és az azokat összekapcsoló pántok aranyból készültek és felületüket filigrán díszíti. Mindkét lemez tíz szirmú, félkörös karéjokra tagolt rozetta. A felső lemez közepén 21 mm

¹¹ IPOLYI A.: A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények története. Bp. 1886. (a továbbiakban: IPOLYI 1886.) 210. 1. jegyzetben idézi az 1867-es koronázásról felvett koronaári jegyzőkönyvet, amelyben a mogyorófa nyélről írnak.

átmérőjű körben fonatos díszítmény van; az alsó lemez a kristálygömb furatának megfelelően lyukas: ezen vezet keresztül a szár a gömb belsejébe.

A pántokat a felső rozetta-lemez kristálygömb felüli felületéhez forrasztották. A pántok alsó végét hármasság tagolású zsanérral kapcsolták az alsó burkolólemezhez. A felső burkolólemez közepén a minta az ún. Salamon csomónak bonyolultabb, négyzettel bővített változata.

A jogargömb foglatáról eredetileg 26 rövid aranyláncon gömböcskék lógnak le. A felső és az alsó burkolólemezről 10-10, az alsó aranylemezt a felsővel összekötő hat pántról eredetileg egy-egy további lánc, illetve gömb lóg le. A felső és az alsó lemezt a karéjindításoknál, az elválasztó gyöngyözött domborítás két oldalán átlukasztották.

A lyukakon kerek átmetszetű aranydrótot bújttattak kétszer keresztül, amelyhez hosszúkas láncszemek kapcsolódnak. A láncok végére 6–7 mm átmérőjű apró gömböket erősítettek. A gömbök láthatólag nem aranyból, hanem rézből vagy aranyozott ezüsből készültek. A kristálygömbnek a felső foglatáról lecsüngő egyik láncnak a fele és a gömb hiányzik. A pántokról lelógó láncocskák közül egy-egy pántpárról egy-egy gömb hiányzik.

A felső borítólemez közepét apró lyuk töri át. Ez olyan kicsiny, hogy nem lehet arra gondolni: valamiféle nagyobb toldalék kapcsolódott hozzá.¹² A lyukat később készítették mint a Salamon csomót. A lyukon keresztül legfeljebb egy drótot lehet keresztül vezetni, ami nagyobb toldalék megtartására vagy rögzítésére kevéssé szolgálhat. Mégis, a II. Mátyást ábrázoló metszeten a jogar

A magyar koronázási jogar gömbje

¹² Gerevich Tibor is csak kis ékítményre, esetleg drágakőre gondolt. GEREVICH T.: Magyarország román kori emlékei. Bp. 1938. (a továbbiakban GEREVICH 1938.) 271., 335. jegyzet.

tetején kicsiny toldalékot ábrázoltak. Mivel a metszet meglehetősen híven követi a tárgyak alakját, a bővítménynek hitelt adhatunk: a metszeten sematikusan még a jogarszárat borító minta is felsejlik. Lehetséges, hogy a jogar tetejére valamilyen csavarral rögzített toldalékot szereltek, amely a kristálygömb belsejében a szár famagját rögzítette ilyen módon. Magán a fa szár végén a lyuk ma is megfigyelhető. Így akadályozták meg a gömb mozgását. Ezt a toldalékot azonban nem tartom eredetileg is a jogarhoz tartozónak, mert takarja a gömb felső borítólemezén a fonatos mintát.

KUTATÁSTÖRTÉNET

Révay Péter, illetőleg később Decsy Sámuel egyaránt felfigyelt a jogar és a korabeli buzogányok hasonlóságára. 1792-ben Decsy a koronázási jelvényekről írt munkájában a jogar alakját a buzogányokkal kapcsolta össze.¹³ Mondani-valójának lényegét kétszáz évig figyelembe vették: „nem római, hanem Scythiai találmány, és hadi fegyver a' buzogány”. Fr. Bock és az őt követő Ipolyi Arnold összehasonlítva az ismert jogarokkal az „archaikus” volta¹⁴ miatt tartották a koronázási jelvények régi darabjának. Nagy Géza szintén a nomád buzogányokkal való hasonlóságát hangsúlyozta, s a koronázási együttes legrégebbi darabjának tartotta.¹⁵ Ez az összekapcsolás annál is inkább érthető volt, mert az erdélyi fejedelmek jogarként – uralkodói jelvényként – valóban buzogányt tartottak a kezükben.¹⁶ Noha mindegyikük véleménye az volt, hogy a jogar a jelvényegyüttes legrégebbi darabja, ezt érveléssel nem támasztották alá. László Gyula elfogadta

¹³ DECSY S.: A magyar szent koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak históriája. Bécs 1792. 50.

¹⁴ Természetesen az egyedi vagy ritka forma és a tárgy régisége önmagában nincs ok-okozati összefüggésben egymással.

¹⁵ NAGY G.: III. Béla magyar király fegyverzete és az Árpád-házi királyok jelvényei. In: III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. FÖRSTER GY. Bp. 1900. (a továbbiakban: NAGY 1900.) 231.

¹⁶ B. SZABÓ J.: Az erdélyi fejedelmi jelvények. 59–68. = Insignia of the Transylvanian Princes. Majestas 1996. 85–105.

C. J. Lamm megállapítását, hogy a kristálygömb fatimida munka.¹⁷ A befoglaló pántok filigrándíszét a XII. század elejére keltezte¹⁸ (1972-ben viszont azt írta,¹⁹ hogy „legkésőbb 1200 körül készült”). A XII. század eleji keltezést Alföldi András²⁰ és E. P. Schramm²¹ vitatta: valószínűbbnek tartották a X. századi keltezést, amelyhez Bárányné Oberschall Magda is csatlakozott.²² László Gyula szerint maga a kristálygömb vagy II. Henrik császár ajándéka, vagy közvetlenül keletről származott.²³ A keltezéshez a székesfehérvári királysírok leleteit használta fel.²⁴ Alföldi a szár filigránját a XI. századra keltezte. Gerevich Tibor keltezése: a szár a XII. elején, a gömb foglalata a XII. század második felében készült.²⁵ Deér József a korona keresztpántjainak filigránjával rokonította és a XII–XIII. század fordulójára keltezte, formai analógiaként viszont III. Rudolf burgundiai király pecsétjére hivatkozott.²⁶

Végül Kovács Éva a gömb befoglalását a XII. század utolsó negyedére keltezte,²⁷ és felhívta a figyelmet arra,²⁸ hogy a filigrán önmagában bizonyos fokig kortalan. Mind László Gyula, mind Kovács Éva keltezésének a kiindu-

¹⁷ LÁSZLÓ GY.: Adatok a koronázási jogar régészeti megvilágításához. In: Szent István Emlékkönyv. (a továbbiakban: SzIE) Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. III. Bp. 1938. (a továbbiakban: LÁSZLÓ 1938.)

¹⁸ LÁSZLÓ 1938.

¹⁹ LÁSZLÓ GY., Századok 1972. 466. (a Deér-monográfia ismertetésében)

²⁰ ALFÖLDI 1948–1949. 24.

²¹ SCHRAMM, P. E.: Kugelszepter der Awaren und der Ungarn. In: HS I. (a továbbiakban: SCHRAMM 1954.) 284.

²² BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL M.: Sankt Stephans Kronc. Wien. 61.

²³ LÁSZLÓ 1938.

²⁴ KOVÁCS É.: in: Pannonia Regia. Szerk. TAKÁCS IMRE. Bp. 1994. (a továbbiakban: KOVÁCS 1994.) Alább nemegyszer vitatkozni fogok a Kovács Éva által leírtakkal. Szükségesnek tartom azonban megjegyezni, hogy a románkori örvösség területén szerzett ismeretemet sok tekintetben Neki köszönhetem.

²⁵ GEREVICH 1938. 239., 335. jegyzet.

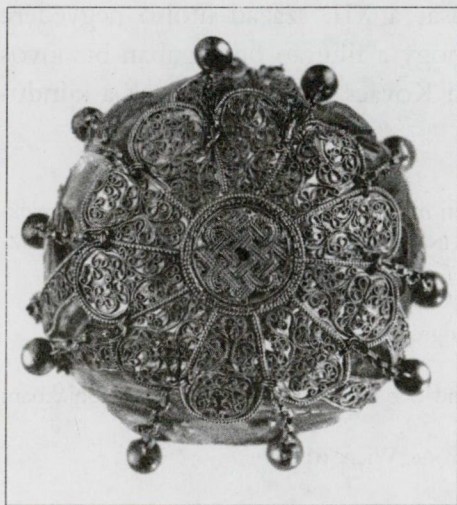
²⁶ DEÉR 1966. 180. 426. jegyzet.

²⁷ LÁSZLÓ 1938. 538.; KOVÁCS É.: Árpádkori örvösség. Bp. 1974. 46. Kovács Éva ezt meg is mondja: „A jogar körének keltezéséhez az egyik kiindulási pontot a fehérvári leletek szolgáltatják”; KOVÁCS 1998. 167.

²⁸ Uo. 17.

lópontja, a székesfehérvári sírlelet-együttes²⁹ filigrándíszei azonban önmagukban szintén keltezhetetlenek. Hogy a XIX. század közepén, ismeretlen leletösszefüggésben napvilágra került székesfehérvári leletek melyik Árpád-házi király vagy családtag temetkezéséből származnak, azt valójában semmiféle érvvel nem tudták alátámasztani. Az aranytárgyak egy leletegyüttesbe tartozása is bizonytalan. László Gyula Kálmán királyhoz kötötte a leleteket, és eszerint keltezte a koronázási jogart is. Kovács Éva pedig a tárgyakat a gyermek III. László sírleleteinek vélte, a jogart is ennek megfelelően keltezte.

A KRISTÁLYGÖMB

A magyar koronázási jogar gömbjének foglalata

A jogar kristálygömbjének eredetét és korát C. J. Lamm, a keleti üvegekről és kristályokról írt alapmunkájában határozta meg: a gömb egyiptomi, fatimida eredetű és a X. században készítették.³⁰ Megállapítása ma is a jogar biztos *post quem* keltezését jelenti.

A jogar gömbje hegyikristályból készült, és lényegében mindazt leírták, amit tudni lehet róla.³¹ A csiszolt kristálygömb azok közé a X–XI. századi tárgyak közé tartozik, amelyeket a Fatimida kalifátus idején Egyiptomban,

²⁹ KOVÁCS 1994. 211–212.

³⁰ LAMM, C. J.: *Mittelalterliche Gläser und Steinschnitarbeiten aus dem nahen Osten. Forschungen zur islamischen Kunst. Bd. V. Hrsg. FR. SARRE. 1930.* (a továbbiakban: LAMM 1930.) 188.

³¹ LAMM 1930. 204., 210.

feltehetőleg madagaszkári és távol-keleti nyersanyagból faragtak, csiszoltak.³²

Mivel a rokon fatimida hegyikristályok 969–1062 között készültek,³³ ugyanez az időszak jöhet szóba a gömb felhasználásra. A német császárság területén több hasonló kristálygömb maradt meg, befoglalás nélkül.³⁴ A berlini Zeughaus példánya 8,5 cm széles és 6 cm magas,³⁵ átfúrt gömb: oldalára három madáralakot véstek.³⁶ Az esseni dóm kincstárából egy növényi ornamentikával díszített töredék ismert.³⁷ Számunkra a legfontosabb darabot a II. Henrik császár által alapított bambergi dóm kincstára őrzi.³⁸ Ez egy 4,5 cm magas és 6,8 cm széles, középen átfúrt kristálygömb, amelynek a felületére három oroszlántestű griffet faragtak.³⁹ A hegyikristály gömb tárgycsoport keltezését szűkítheti egy olyan példány, amelyet al-Hakim kalifa uralkodásnak idejére kelteztek⁴⁰ (996–1021).

³² H. WENTZEL a madagaszkári nyersanyagból (WENTZEL, H.: Bergkristall. In: Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte II. Stuttgart–Waldsee 1948. [a továbbiakban: WENTZEL 1948.] 275.), Theo Jülich azonban (Bernward von Hildesheim und das Zeitalter der Ottonen. Kat. Hildesheim 1993. [a továbbiakban: Kat. Hildesheim 1993.] II. 392.) Madagaszkárról és a délnyugat-indiai partvidékről származtatja a nyersanyagot. A fatimida kristályfaragáshoz: A. CONTADINI: Die dekorativen Künste den Fatimiden. In: Kat. Wien 1998. 65–66. L. még: A. KLUGE-PINSKER: Schach und Trictrac. Zeugnisse mittelalterlicher Spielfreunde in salischer Zeit. Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Monographien. Bd. 30. Sigmaringen 1991. 39.

³³ 1068-ban, amikor a kalifák kincstárát a saját hivatalnokai és katonái az elmaradt bérük miatt kifosztották, 360 ezer kilogramm hegyikristály tárgyat találtak (Schätze der Kalifen. Islamische Kunst zur Fatimidenzeit. Kat. Wien 1999. [a továbbiakban: Kat. Wien 1999.] 249.; Kat. Hildesheim 1993. II. 392.

³⁴ A darabokat ismertette LÁSZLÓ 1938.

³⁵ SARRE, FR.–MARTIN, F.R.: Die Ausstellung von Meisterwerken muhammedanischer Kunst in München. 1910. (a továbbiakban: MARTIN–SARRE) Nr. 2090.

³⁶ Képe: LÁSZLÓ 1938. 544. VII. tábla, 2. kép.

³⁷ HUMAN, G.: Die Kunstwerke des Münsterkirchen zu Essen. Düsseldorf 1904 (a továbbiakban HUMAN 1904.) 20. tábla.

³⁸ MARTIN–SARRE Nr. 2091.; E. BASSERMANN–E. JORDAN–W. M. SCHMIDT: Der Bamberger Domschatz. München 1914. (a továbbiakban: BASSERMANN–JORDAN) Nr. 49. Abb. 30. A bambergi dóm 1127-ből származó kincsösszeírása említi *VI nodi cristallini*-t, amelyek hasonló tárgyak lehetnek.

³⁹ Képe: LÁSZLÓ 1938. 544. VII. tábla, 3. kép.

⁴⁰ Kat. Wien 1998. 133. (Nr. 105.)

III. Ottó császárhoz több kristályfaragvány köthető,⁴¹ II. Henrikhez szintűgy.⁴² Nem lényegtelen körülmény, hogy mind az essen, mind a bambergi kristálygömböknek, mind pedig a magyar jogar kristálygömbjének rövid nyaka van.

Az egyiptomi eredetű hegyikristály tárgyak az itáliai – elsősorban a Kairóval üzleti kapcsolatban álló amalfi – kereskedők közvetítésével, általában is kereskedelmi úton jutottak el Nyugat-Európába. A finoman faragott és díszített fiolák eredetileg illatszer tartására készültek. A birodalomban fellelhető ép példányokat ereklyetartóként használták,⁴³ vagy liturgikus felszerelések (illetve azok részei) lettek. Ezért az egyházi kincstárösszeírásokban⁴⁴ s a fennmaradt kincstárakban megtaláljuk nyomaikat. A birodalmi kolostorokban és egyházi központokban (Essen, Bamberg, Quedlinburg, Gandersheim) megőrzött hegyikristály edénykékről azt tartják, hogy az Ottók és a szász dinasztia tagjainak ajándékai.⁴⁵ A hegyikristályból vésett kövek és kis ábrázolások Meroving kori előzmények után⁴⁶ a Karoling korban már kedveltek voltak, ami a X. század közepén Egyiptomban bekövetkező tömegtermelés európai piacához megfelelő alapot adott. Felhasználásukat elősegítette a hegyikristálynak mind az Ó-, mind az Újszövetségből ismert szerepe, amely az egyik legfontosabb, az egyház által használt kő-nyersanyaggá avatta.⁴⁷ Szent Jeromos és Nagy Szent Gergely szerint a hegyikristály a tisztaság, a büntelenség jelképe. Hrabanus Maurus pedig így

⁴¹ WENTZEL 1948. 283.

⁴² Különleges nagy darab hegyikristály van II. Henrik kereszttereklye tartóján (München, Reiche Kapelle.). WEITZMANN 1948. 281.; két kristályedényke a császár aacheni szószékén (1014, RDK I. 633., Abb. 4.), a császár bambergi kelyhén (WENTZEL 1948. 283.); Henrik-kehely a Regensburgból, München Schatzkammer. SCHRAMM-MÜTHERICH 1962. Nr. 142.

⁴³ SCHRAMM-MÜTHERICH 1962. Nr. 99., 100.

⁴⁴ Schatzverzeichnisse, indexek. A Paderborn-abdinghofi bencés kolostok kincsszeírása 1016–1036-ból felsorol *Lapides cristallini XXXIII-t* (Schatzverzeichnisse nr. 62a. 70,12.).

⁴⁵ Kat. Hildesheim 1993. II. 178–180., 391–392.

⁴⁶ A kardokat díszítő, V–VI. századi kristály- és kalcedongömbökhöz l. WERNER, K.: Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. Bayerische Akademie der Wissenschaften. Abhandlungen, NF 38. A. München 1956. 33–36.

⁴⁷ Összefoglalóan: HENZE, UL.: Edelsteinallegorese im Lichte mittelalterlicher Bild- und Reliquienverehrung. ZtdKunstgeschichte 1991. (a továbbiakban: HENZE 1991.) 428–451., aki a forrásszövegeket idézi.

foglalmaz: *Quod autem crystallus significat soliditatum angelorum, vel incarnationem Dominicam, in illo testimonio Ezechielis prophetae probatur.*⁴⁸ A hegyikristály egyházi felhasználása tehát megalapozott volt, s ebben az összefüggésben kell megítélni nem csak a gyakori felhasználását ereklyetartóként és a szentképekkel kapcsolatban,⁴⁹ hanem II. Henrik császár vonzalmát is a kristálytárgyakhoz. A kristálynak e jelentésében kereshetjük a gömb jogarra kerülésének okát is. Egy esetleges hazai, a pogány múltból maradt mágikus okból történő felhasználás nem igazolható.⁵⁰

A GÖMBÖS LÁNCFÜGGŐK

A jogar gömbjének felső foglalatáról, a karéjok elágazásáról és a pántokról indulva 26 gömböcske lóg le; közülük három hiányzik. Hasonló felszerelés más jogarról nem ismert, de ez önmagában nem mond semmit, mivel a magyar jogarral azonos formájú tárgy sem maradt ránk. Noha a II. Henrik pecsétjén látható jogarról két apró gömböcske lóg le, a magyar jogarról lógó láncocskák akár másodlagosak is lehetnek.⁵¹ A függők elvileg kétféleképpen értelmezhetők. Lehetnek jelentés nélküli díszítmények. Apró láncszemekre lógó gyöngyök vagy fémgömbök a X–XI. századi fülbevalókon gyakran láthatók.⁵² Korábban

⁴⁸ Hrabanus Maurus: *De Univerſo*. XVII. c. IX: *De crystallis*. MIGNE, PL CXI. 472.

⁴⁹ HENZE 1991.

⁵⁰ Nem kételkedhetünk abban, hogy a pogány hiedelmvilág számos vonatkozásban a kereszténység felvétele után is fennmaradt, ám ennek bármiféle megnyilvánulása a keresztény királyi reprezentáció területén elképzelhetetlen.

⁵¹ A láncokat úgy szerelték fel az aranylemezre, hogy az alaplemezt átlukasztották, és aranydrótot tekertek át rajta. Ha a láncocskák felszerelésére eredetileg is gondoltak volna, akkor a megfelelő helyekre füleket forrasztottak volna, ami a filigrán felforrasztásával együtt esztétikusan megoldható lett volna.

⁵² Néhány példa: VI–VII. századi ciprusi fülbevaló (Nicosia, Múzeum). *Splendeur de Byzance*. Europalia 82. Bruxelles 1982. 199.; Arany fülbevaló, Schleswig-Holstein, XI. század második fele. *Das Reich der Salier 1024–1125*. Katalog zur Ausstellung des Landes Rheinland-Pfalz. Sigmaringen 1992. (a továbbiakban: Kat. Mainz 1992.) 164. (Nr. 16.); Runsberga, Öland, Stockholm, Kremon, Livland: M. SCHULZE-DÖRRLAMM: *Der Mainzer Schatz der Kaiserin Agnes aus dem mittleren 11. Jahrhundert*. Römische-Germanischen Zentralmuseum. Monographien. Bd. 24. Sigmaringen 1991. 9., 26. = Kat. Mainz 1992. 152. Nr. 25.

megtalálhatók a láncon lógó apró gömböcskék a monzai Agilulf kereszten,⁵³ lelőgnak a X–XIII. századra keltezett kaukázusi ezüstkeresztek szárain⁵⁴ és a XI. század második feléből származó kölni (St. Severin) ereklyekeresztről is.⁵⁵ Díszítőelemről van szó, esetleg valamiféle elhalványult hiedelmi háttérrel.⁵⁶ A csengettyű a démonok és az ördögök elleni védelem eszközeként szolgált, a pogány és keresztény körben egyaránt használták riasztására. Mivel tudjuk, hogy a X–XI. századi német császári viselethez is tartoztak apró csengettyűk, felszerelésük a jogarra ezzel – tehát egy közvetett bajelhárító szereppel – is összefügghet.⁵⁷

Az apró csengők a liturgikus paramentumokon is megtalálhatók már a XI. században és később is:⁵⁸ hazánkban szép példája a győri székesegyházban őrzött és Bornemissza Pál püspök által restauráltatott püspöksüveg.⁵⁹ Lehet gondolni arra is, hogy a liturgikus ruhák csengettyűinek hatására szerelték fel a jogarra a gömböcskéket. A koronáról lelógó láncocskák azonban nem tekinthetők zajt okozó eszköznek, mert nem csengenek, hanem tompán és halkán zizegnek. Ezért inkább díszítésre gondolok.

A JOGAR FORMAI ROKONSÁGA

Ha a koronázási jogar eredetét, keletkezésének idejét, és körülményeit kutatjuk, a jól keltezhető kristálygömbből és a jogar formájából kell kiindulni,

⁵³ BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL M.: Die Eiserne Krone der Lombardei und der lombardische Königsschatz. Wien 1966. Abb. 22.

⁵⁴ The Road from the Varangians to the Greeks and from the Greeks. Moskva 1991. Nr. 748–749.

⁵⁵ Kat. Mainz 1992. 368.

⁵⁶ PERKMANN, G.: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Bd. III. Berlin 1927. 868–876. (Repr.: 1987.), bőszégesen adatolt példákkal.

⁵⁷ SCHRAMM, E. P.: Tintinnabula. In: HS. II. Stuttgart 1925. 554–559.; SCHULZE-DÖRLAMM, M.: Das Reichsswert. Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Monographien. Bd. 32. Sigmaringen 1995. (a továbbiakban: SCHULZE-DÖRLAMM 1995.) 88., 113.

⁵⁸ L. BISCHOFF, B.: Mittelalterliche Schatzverzeichnisse. Bd. 1. München 1967 (a továbbiakban: Schatzverzeichnisse). Index és a paderborni-abdinghofi bencés apátság kincsösszefirása (1016–1036) említ stóllákat, *ex quibus una XXVII habuit tintinnabula, alia XXI-t* (Schatzverzeichnisse. nr. 62a. 70,6).

⁵⁹ Művészeti I. Lajos király korában 1342–1382. Székesfehérvár 1982. Nr. 7.

figyelembe véve a filigránt. Amíg a kristálygömb keltezése biztos, a filigrán vizsgálata a XI–XII. századon belül közelebbi keltezésre nem vezet. Ezért a forma vizsgálata látszik biztos kiindulásnak, annál is inkább, mert időközben a gömbfejű jogar típusa ismertté vált.

A koronázási jogar formája jelentősen különbözik mindazoktól a jogaroktól, amelyek fennmaradtak, és amelyeket pecséteken, pénzekben, miniaturákon ábrázoltak. A magyar jogart ismereteim szerint valóságként először II. Mátyás korában ábrázolták.⁶⁰ A jogar emlékeztet a késő középkori buzogányokra. Ez okozta, hogy a keleti eredeztetés újra és újra szóba jött. A keleti eredet vizsgálatára természetesen szükség volt, László Gyula és Alföldi András elvégezte. Az avar kori csontgömbök létezése ellenére László Gyula 1938-ban mégsem foglalt állást a keleti származás mellett, de a lehetőséget sem zárta ki. Későbbi írásaiban azonban egyre inkább lehetségesnek tartotta.⁶¹ Újabban Garam Éva feldolgozása óta világossá vált, hogy a csontgömbök nem fejedelmi rangjelző, hanem az állattartáshoz szükséges pásztorkészség tartozékai voltak az avar korszakban. A honfoglaló magyarság leletei között sem találunk hasonló rangjelző tárgyat.⁶² Hogy a gömbös végű botnak a koraközépkorban mégis volt valamiféle rangjelző szerepe keleten, azt László Gyula kiindulópontja, a tagancsai temetkezés tanúsítja. A bot 155 cm hosszú és a gomb alig nagyobb a bot átmérőjénél. A tagancsai bot leginkább az orosz bojár botok elődje lehet.

⁶⁰ A jellegzetes, és az európai szokástól teljesen eltérő (vagy eltérni látszó) jogarforma hazai ábrázolásainak hiánya jól mutatja, mennyire körültekintően kell eljárni akkor, ha az ábrázolások alapján próbálunk a valóságban használt uralkodói jelvény formájára következtetni.

⁶¹ LÁSZLÓ GY.: *Múltunkról, utódainknak*. Bp. 1999. (a továbbiakban: LÁSZLÓ 1999.) II. 827–829.

⁶² A tollas végű buzogányt a Képes Krónikában éppen az egyik keleti viseletű előkelő tartja a kezében.

Alföldi András⁶³ figyelmét a X. századi német-római császárok felségi reprezentációs képeinek gömbös végű hatalmi jelvényei elkerülték. A késő római kori gömbös végű – igaz, hosszú szárú – „jogar”-botoknak⁶⁴ egy példánya fennmaradt. A Kölnben őrzött, 132 cm hosszú ún. Szent Péter bot⁶⁵ kőrísa szárát elefántcsont gomb tetőzi. Miután az ereklebotot két részre osztották, a bot másik felét a X. században kiegészítették és Trierben a szárát aranylemezzel burkolták, és gazdagon díszített gömbös fejet kapott.⁶⁶ Előbb Trierben, 1835-óra Limburgban őrzik.⁶⁷ Szent Péter trieri bot – amelynek jelvény jellege is volt⁶⁸ – a X. századi uralkodói botokra emlékeztet. Az Ottók hosszú szárú, gömbös végű

⁶³ A St.-Maurice d'Agaune-i korszó zománcclemezeiből rekonstruált avar kagáni jogar általában elutasítást váltott ki: F. ALTHEIM: *Türkstudien* 5. Die Goldkanne von St-Maurice d'Agaune. *Nouvelle Clio* 1952. 49–57. A kérdés összefoglalása: THURRE, D.: *L'Aiguier de Charles de Chauve au tresor de l'Abbaye de Saint-Maurice*. *Helvetica Archaeologica* 1994. 121–152., aki zománcclemezek ikonográfiájának bolgár vonatkozásait, a technikát tekintve a IX. századi a georgiai és bolgár zománckészítés magas színvonalát hangsúlyozza. Az ornamentika bolgár rokonságát Alföldi András is vizsgálta. Ha történelmi okokat keresünk, akkor a georgiai eredetnél sokkal nagyobb a valószínűség egy bolgár kapcsolatnak. A közép Duna-vidék történetével foglalkozó munkák alig fordítanak figyelmet arra a nagyjelentőségű cseményre, hogy Német Lajos és Borisz-Mihály bolgár kán 864-ben Tullnban találkozott: (*Annales Bertiniani*, *Annales Fuldense*, Miklós pápa levele – a forráshelyeket l.: *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*. *Serie A*. Bd. II. 107–108., 115.) Találkozásuk megfelelő alkalom lehetett arra, hogy bolgár készítés vagy közvetítés esetén a korszó vagy az a tárgy, amihez a zománcclemezek eredetileg tartoztak, a frank uralkodóhoz kerüljön.

⁶⁴ Néhány példa: Galerius antiochiai veretű arany medaillonjának hátlapján Jupiter kezében. *Age of Spirituality*. Ed. WEITZMANN, K. New York 1979. (a továbbiakban: *Kat.* New York.) Nr. 33.; II. Constantius antiochiai arany medaillonjának hátlapján, Roma kezében. *Kat.* New York. Nr. 40.; a 4 Róma városi lelőhelyű várostyché közül Roma kezében (IV. sz. közepe). *Kat.* New York. 153.; a madridi *missorium*on II. Valentinianus kezében (388). *Kat.* New York. Nr. 64.; Clementinus *consul* (513) *dyptychon*ján Roma kezében. *Kat.* New York. Nr. 48.; Iustinianust ábrázoló elefántcsont *diptychon*, VI. század második negyede. (Paris, Louvre) *Kat.* New York. Nr. 28.

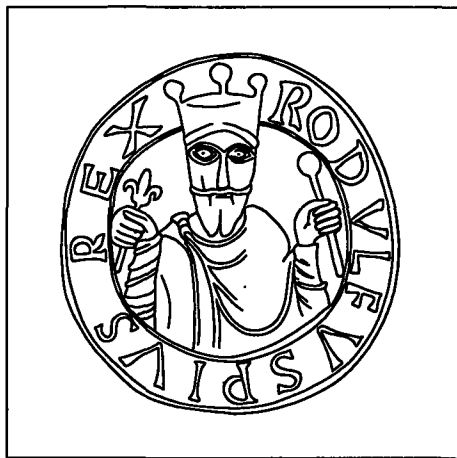
⁶⁵ *Kat.* Hildesheim 220. IV. 52.

⁶⁶ A 980-ban, Trierben készült ötvösmunka felirata elmondja a bot történetét: az eredetileg Trierben lévő botot a hun időszak után készítették. („*Postea Hunorum ut fertur temporibus cum reliquiis huius aeclesiae thesauris deportatus.*”) WESTERMANN-ANGERHAUSEN, H.: *Die Goldschmiedearbeiten der Trierer Egbertwerkstatt*. Beiheft zum 36. Jahrgang der Trierer Zeitschrift. Trier 1973. (a továbbiakban: WESTERMANN-ANGERHAUSEN 1973.) 36., 129.

⁶⁷ WESTERMANN-ANGERHAUSER 1973. 34.

⁶⁸ Uo. 129.

pálcái számos miniatúrán láthatóak.⁶⁹ A X–XII. századi jogartípusok, a hosszú szárú botok s jogarok formai, reprezentációs és jelképhordozó tartalmának összefoglaló vizsgálata nem történt meg. Mathilde Schulze-Dörrlamm összeállította a száli dinasztia uralkodóinak jogartípusait.⁷⁰ Ezek ismeretében tarthatatlan, hogy a gömbös végű jogar – ha nem is rövid szárral – ismeretlen volt a nyugati császárságban.⁷¹

III. Rudolf burgundiai király pecséttrajza

A szász dinasztia hosszú szárú, gömbvégű jogarbotjait a száli frank császárok a XI. század közepéig használták:

II. Konrádnak és III. Henriknek mind a császári, mind a királyi pecsétjein megfigyelhető.⁷² A rövid szárú, gömbös végű jogar ugyan IV. Henrik császárt és fiait ábrázoló miniatúrán előjön, itt azonban a jogar tetején hangsúlyozott kereszt van.⁷³ A példák mindenesetre mutatják, hogy a magyar jogarforma nem társtalan, hiszen a X–XI. századi császárságban a gömbös végű uralkodói jelvény

⁶⁹ Lothar császár jobbájában (849–851). Tours, Evangelium. Paris, Bibliothek National. SCHRAMM–MÜTHERICH 1962. Nr. 25.; II. vagy III. Ottó jobbájában. Registrum Gregorii, Trier (983 körül). Chantilly, Musée Condé. SCHRAMM–MÜTHERICH 1962. Nr. 82.; III. Ottó jobbájában (átírták II. Henrik nevére). Díszes kézirat töredék (X. század vége). Reichenau, Liuthargruppe. SCHRAMM–MÜTHERICH 1972. Nr. 107.; III. Ottó jobb kezében, a tetején madárral. Evangelium, München. Bayerische Staatsbibliothek. SCHRAMM–MÜTHERICH 1972. Nr. 108.; II. Henrik baseli *antependium*-án az arkangyalok tartanak a kezükben gömbös végű hírnök-botot. SCHRAMM–MÜTHERICH 1972. Nr. 138.

⁷⁰ SCHULZE-DÖRRLAMM 1995. 58–69.

⁷¹ A nyugati gót Guarrazar-i kincs rövid szárú, kristálygömb végű elvesztett jogarához l.: BERGER–GAUERT 1954. 265.

⁷² SCHULZE-DÖRRLAMM 1995. 60.

⁷³ SCHULZE-DÖRRLAMM 1995. Taf. C.; V. Henrik regensburgi evangeliárumában (1106–1111). Krakó, Dómkönyvtár. Ms. 208. Kat. Mainz 1992. 306. = Ornamenta ecclesiae: Kunst und Künstler der Romanik. Katalog zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Joseph-Haubrich-Kunsthalle. Köln 1985. 1. 54.

– a hosszú szárú bot – megtalálható. E gömbös végű botok s jogarok arra figyelmeztetnek, hogy a magyar jogar eredete kereshető a császárságban, annál inkább, mert a hegyikristály-gömb is onnan származtatható.

Különös, hogy Alföldi András annak ellenére nem figyelt fel rájuk, hogy ismerte III. Rudolf burgundi király (993–1032) pecsétjét,⁷⁴ amelyen az uralkodó a jobb kezében a gyakori „liliomos” végű, a baljában azonban gömbös végű jogart tart⁷⁵ (5. kép); a pecsét publikálója tömören és röviden a magyar koronázási jogart idézte analógiaként. Az időben távoli, egyiptomi és közel-keleti előfordulásokkal (beleértve a bibliai események X–XI. századi ábrázolásait is) pedig nyilvánvalóan nem lehet a magyar jogar eredetét magyarázni. III. Rudolf pecsétje bizonyítja a forma 1000. év körüli használatát. A pecsét D.-L. Galbreath szerint 1017-ből származik. Hivatkozott III. Rudolfnak egy másik, 1011-ből származó pecsétjére is, amelyet azonban más vésésű tipáriummal nyomtak.⁷⁶ Jó érzékel meglátta a gömbös végű jogarforma és „Szent István jogarának” hasonlóságát.⁷⁷ Deér József a Szent Koronáról írt monográfiájában analógiaként hivatkozik erre a pecsétre.⁷⁸

A burgundi királyok oklevélkiadásából négy különböző pecsét ismert:⁷⁹ I. Rudolftól és Konrádtól egy-egy, III. Rudolftól kettő. Konrád 967. évi elvesztett oklevelének pecsétleírása szerint liliomos jogart tartott a kezében,⁸⁰ 981–990 körül kiadott oklevelének pecsétjén a baljában a francia típusú jogart, az „igazság kezét” tartja.⁸¹ A jelvények III. Rudolf pecsétjein változnak meg. Megmaradt a

⁷⁴ ALFÖLDI 1948–1949.

⁷⁵ GALBREATH, D.-J.: *Sigilla Agaunensia*. Archives héraldiques suisses 1925. [1927.] 1–16., 57–63., 136–151. (a továbbiakban: GALBREATH 1927.) A Baseli Egyetemi Könyvtárnak és a Lausanne-i Egyetemi Könyvtárnak köszönöm, hogy másolatot kaptam a szóban forgó munkáról.

⁷⁶ GALBREATH 1927. 4. (Archives Département de l’Isère.)

⁷⁷ GALBREATH 1927. 3., 1. jegyzet.

⁷⁸ DEÉR 1966. 180., 436. jegyzet.

⁷⁹ SCHIEFFER, TH.: in: MGH. *Rudolfina* dipl. 86–87.

⁸⁰ MGH *Rudolfina* dipl. 163. (Nr. 43.): *Sigillum Chuonradi regis pergameno affixum cum sceptro liligero, és et sigillum sigillo affixo impresso uno capite cum sceptro és 87.*

⁸¹ MGH *Rudolfina* dipl. 186. (Nr. 53.): *il était représenté assis sur son tronc, la couronne en tete, tenant de la droite une épée et de la main gauche une main de justice és 87.*

pecsét az 1011-es oklevélen,⁸² amelyre Galbreath hivatkozik, de a rajzát nem közli.⁸³ A másik oklevelet a St. Maurice-i kancellária adta ki, és az MGH kiadása 1018. évre keltezte⁸⁴ (tehát nem 1017-re keltezett, amint azt Galbreath írta). A rövidszárú, gömbös végű jogar legkorábban III. Rudolf 996-os oklevelén tűnik fel.⁸⁵

Egy másik ólombulla a gömbös végű jogar XI. század eleji használatának és a magyar koronázási jogar eredetéhez további fontos bizonyítéka. II. Henrik 1003. évi ólombulláján a szembe néző mellképként ábrázolt uralkodó egyetlen, rövid szárú jogart tart a jobb kezében⁸⁶ (6. kép). Formája és arányai tökéletesen egyeznek a magyar jogaréval. Az Ottók hosszú szárú gömbös végű *baculus*ainak, mint előzményeknek, s II. Henrik jogarának és keltezésének biztos ismeretében erejüket vesztik mindazok az érvek és az azokra alapozott következtetések, amelyek szerint a magyar koronázási jogar formája egyedülálló az európai jogarok között, s ezért időben és térben is távoli, keleti analógiákat kell keresni.

II. Henrik király ólombullája

II. Henrik ólombullájának és III. Rudolf pecsétjeinek jogarformájából tévedés lenne arra következtetni, hogy a hegyikristályt kedvelő II. Henrik mind a

⁸² MGH Rudolfina dipl. Nr. 99.

⁸³ Az eredetiben fennmaradt oklevél azonban nem Isère-ben van, hanem a Grenoble-i Départementalarchiv őrzi. MGH Rudolfina dipl. 254. (Nr. 99.), viszont a Bulletin de la Soc. de l'Isère 1879. Pl. közölték: MGH Rudolfina dipl. 87.

⁸⁴ MGH Rudolfina dipl. 273.

⁸⁵ Uo. 87. és Nr. 78

⁸⁶ Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends. Gedenkschrift des Kölner-Schnütgen-Museums zum 1000. Todesjahr der Kaiserin. Hrsg. A. VON EUW-P. SCHREINER. Köln 1991. (a továbbiakban: Kat. Köln 1991.) II. 102. Abb. 8. Bayerisches Landesarchiv, München. Ezúton is köszönöm, hogy a levéltárban lévő gipszmásolatról fényképet készítettetek, amelyet közölhettem.

nagybátyjának, mind a sógorának egy új típusú jogart ajándékozott. A gömbös jogar nem származhat II. Henrik királytól és császártól, mert III. Rudolf 996-os oklevelén fordul elő először. III. Rudolf volt-e az új jogarforma kezdeményezője, és II. Henrik ennek hatására ábrázoltatta magát gömbös végű jogarral, vagy közös eredetet kell-e feltételezni, erre válaszolni nem tudok. Mindenesre Rudolf és Henrik rokonsága, valamint a megállapodások a két uralkodó között a burgundi trón örökléséről,⁸⁷ a jelvények formáját ismertté tehetette II. Henrik előtt. Amikor 1016-ban Rudolf és Henrik megegyezett az utóbbi örökösödéséről, a burgundi király II. Henriknek adta át a koronáját és jogarát.⁸⁸ Az örökös azonban előbb halt meg, mint a hagyakozó. Amidőn 1032 szeptemberében III. Rudolf is meghalt, az elhunyt rendelkezése szerint a koronáját és a burgundiai felségjelvényeket átadták II. Konrádnak,⁸⁹ aki – szintén leányági leszármazottként – megörökölte a trónt.

Ezért a burgund királyságban és a császárságban előkerülő jogarok két évtizedre keltezhetőek. Szent Móric lándzsájának burgundiai eredete, a családi összeköttetések, a megállapodások Burgundia és a császárság között az utód nélküli burgund trón örökléséről eredetüket is megvilágíthatja. Ezen jogarok formái és arányai megegyeznek a magyar koronázási jogarral. Ráadásul úgy látszik, hogy II. Henrik jogargömbjéről apró gömböcskék is lelőgnak; kettő ilyen látszik a pecséten.

Ha mármost tudjuk, hogy 1. II. Henrik császár előszeretettel gyűjtötte a hegyikristály tárgyakat, 2. hasonló, három alakos fatimida kristálygömb megtalálható az általa alapított bambergi dóm kincstárában,⁹⁰ 3. III. Rudolf burgundi király II. Henrik nagybátyja volt (II. Henrik anyja, Gizella, Rudolf testvére), 4. I. István magyar király pedig a császár sógora volt, 5. hasonló, gömbös végű, rövid szárú jogar sem korábban, sem később nem volt uralkodói jelvény; akkor arra kell következtetni, hogy a két, egy időben élő rokon uralkodó

⁸⁷ Az örökösödésről és a történeti kérdésekről l. TH. SCHIEFFER: in: MGH Rudolfina dipl. 31–34.

⁸⁸ Uo. 32.

⁸⁹ APPLETON, H.–BISCHOFF, V. N.: Die Regesten des Kaiserreiches unter Konrad II. In: J. F. BÖHMER: Regesta Imperii III. I/1. Graz 1951. 91.

⁹⁰ LAMM 1930.; már LÁSZLÓ 1938. idézi.

bulláján és pecsétjén ábrázolt, Magyarországon a valóságban fennmaradt gömbös végű jogar rokon tárgyak, egy időben készültek, és bizonyosan közös az eredetük.

ÖSSZEFOGLALÁS

A jogar különleges formájával a készítés idejére kaptunk választ – köszönhetően ritka formájának és időben korlátozott használatának. Úgy látom, XI. század eleji keltezése megbízható, s biztonsággal használható fel érvként további következtetésekhez.

A magyar koronázási jogar gömbös végű formája a hosszú szárú Ottó-kori jelvény-botok folytatásaképpen rövid szárral II. Henrik császár ólombullájáról (1003) ismert. III. Rudolf burgundi király pecsétjén (996, 1011, 1017) a magyar jogarral azonos formájú jelvényt ábrázoltak. Mivel sem a császárságban, sem Nyugat-Európában, máskor és máshol ilyen jogart nem használtak, a magyar jogar keletkezése csakis a XI. század legelejére tehető. Nincs okunk feltételezni, hogy akár a XII., akár a XIII. században olyan formájú jogart készítettek volna, amely akkor ismeretlen volt az európai királyi jelvények között. A XI. század eleji keltezéshez pedig érvek sorakoztathatóak fel. II. Henrik kedvelte és gyűjtötte a hegyikristály tárgyakat, a jogar értékelhető díszítése, a négyzettel bővített ún. Salamon csomó az ókortól a Meroving kultúrában kontinuált, s később német területen alkalmazták. A Salamon csomónak, a filigrán díszítésnek s a pántolás módjának jól keltezhető analógiái ugyancsak a császárság területéről származnak. A díszítés és változatai az 1000 körül elrejtett Klein-Roscharden-i kincs ruhakapcsolóin megtalálható, a hullámfiligránt a XI. század elején német területen használták, a zsanéros rögzítés pedig a bécsi koronán és II. Henrik sacramentáriumának záró csatján lelhető fel. Azaz az eljárások és díszítések korhűek a XI. század legelején.⁹¹

Lehet-e mindebből arra következtetni, hogy nemcsak a hegyikristály gömb, hanem a jogar is II. Henrik ajándékaként került I. Istvánhoz? A válaszhoz közelebb vinne a foglalat készítési helyének meghatározása, ám az ilyen irányú

⁹¹ Mindezekről részletesen fogok írni a *Folia Archaeologica*-ban megjelenő tanulmányomban.

megállapítások nem lehetnek kategorikusak. Egyrészt éppen I. István korában ötvösök is jöhettek a birodalomból Magyarországra, formakincsüket és technikai tudásukat magukkal hozva. Másrészt az uralkodói jogar hatalmi jelvény: ajándékozása eszmei háttér nélkül e korban elképzelhetetlen.

876–877-ben Kopasz Károly előbb egy *corona ducalis*-t, azután egy királyi koronát ajándékozott sógorának, Boso-nak. Az előbbi mint itáliai helytartójának, az utóbbit, mint burgundi királynak.⁹² 888-ban Arnulf császár ajándékozott koronát Odo frank királynak, amellyel Reimsben megkoronázták.⁹³ 890-ben ugyancsak Arnulf küldött jogart Lajos alsó-burgundiai királynak.⁹⁴ 1018-ban az örökös nélküli III. Rudolf burgundi király koronáját és jogarát II. Henriknek adta át.⁹⁵ Ha tehát a jogar II. Henrik ajándéka volt, a cselekedet legalábbis szimbolikus jelentőségű volt.

I. István uralkodása idején azonban semmilyen jogar nem jelenik meg a hazai uralkodói reprezentációban. Az 1031-ben a fehérvári bazilikának felajánlott miseruhán, a román kori művészet és hímezsművészetnek e remekén István jobbáiban lándzsát, baljában országalmát tart. Amíg a lándzsa létező jelvény volt az első Árpád-házi királyok idején, ezt az országalmáról nem tudjuk. Az első létező glóbuszt II. Henrik császár kapta koronázásakor a pápától. Nem tudjuk tehát, hogy valóságos tárgyként, vagy csupán szimbolikus uralkodói jelvényként ábrázolták a miseruhán, a későbbi koronázási paláston. A császári rokon jogar-ajándéka feltehetőleg a királyi kincstárba került, esetleg kezdetekről fogva a székesfehérvári bazilikába. Lehetséges, hogy I. István és utódai a XI. század közepén nem is használták.

Királyi jogarunk vázolt eredete, keltezése Szent István korára mutat mint lehetőségre, hogy a jogar valóban I. András országlása idején került a koronázási jelvények közé, a lándzsa helyére. Érv lehet emellett a tihanyi alapítólevél

⁹² SCHRAMM, E.-P.: Herrschaftszeichen: gestiftet, verschenkt, verkauft, verpfändet, Nachrichten. Göttingen, Phil-hist. Klasse. 1957/5. (a továbbiakban: SCHRAMM 1957.) 166., 203.

⁹³ SCHRAMM 1957. 169., 203.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ THIETMAR, Chron. VIII,7. *Avunculus namque eius et Burgundiorum rex Rodulfus coronam suam et sceptrum cum uxore sua et privignis et optimatibus universis sibi concessit.* (MGH. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series 9. Hrsg. R. HOLTZMANN. München 1935. Nachdruck: 1996.)

christianissimus sceptrifer megjelölése⁹⁶ akkor is, ha a *sceptrum* az uralkodói kormányzás kifejezésére nem tekinthető unikálisnak és inkább a hatalom gyakorlásának a jelvény általi megfogalmazását, mint magának a reális jelvénynek a hordozását jelenti.⁹⁷ Néhány példa:⁹⁸ 796-ben, Pippin avarok elleni hadjárata során a Duna partján tartott egyházi *conventus* jegyzőkönyvében: *Pippin... Iordanica sceptrum Christo duce gubernante*;⁹⁹ 987-ben Hugo frank király magát és fiait *imperii Francorum sceptris potiti* jelölte;¹⁰⁰ II. Béla pécsváradi oklevele: *et regio sceptro sublimatus*; 1083-ban Zvonimir horvát király a diadém mellett a *sceptrumot* is felsorolja;¹⁰¹ Felicián esztergomi érsek írta II. Béla trónralépéséről: *piissimus Bela, divina largiente panmonie sceptrum feliciter gubernanda suscepit*.¹⁰²

Az 1031-ben, István megkoronázásának harmincadik évfordulójára készült miseruha, a később koronázási palást,¹⁰³ a Szent Istvánhoz kapcsolódó ötvöstárgy felhasználásával a XII. században összeállított Szent Korona¹⁰⁴ mellett a koronázási együttes legrégebbi, változatlan formában fennmaradt, és Szent István személyéhez közvetlenül kapcsolódó darabja a jogar. Ezzel a következtetéssel megerősödnek azok a középkori forrásadatok, amely szerint a magyar királyokra

⁹⁶ *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. I. Bp. 1992. nr. 43/I., p. 149., 28.

⁹⁷ László Gyula is felvetette, hogy a jogarnak a XI. században nagyobb jelentősége lehetett, mert I. András a tihanyi alapítólevélben jogarhordozónak nevezi magát.

⁹⁸ Koraközépkori előfordulások az angliai királyok címében: KLEINSCHMIDT, H.: *Die Titulatur englischer Könige im 10. und 11. Jahrhundert*. Intitulatio III. *MIÖG Erg. XXIX*. Wien 1988. 100.

⁹⁹ *Conventus episcoporum ad ripas Danubii 796 aestate*. *MGH Leges, Concilia aevi Karolini*. I. 173., 2.

¹⁰⁰ LOHRMANN, K.: *Die Titel der Kapetinger bis zum Tod Ludwigs VII*. Intitulatio III. *MIÖG Erg. XXIX*. Wien 1988. 218.

¹⁰¹ *Ego Suinimir, gratia dei Chroatorum atque Dalmatinorum rex, ...cum etiam regni diademate sceptroque a vicario eiusdem clavigeri Petri, Gregorio videlicet papa beatissimo*. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Sclavoniae* I. 138. és korábban, a koronázásáról írja: 1075. *Ego Demetrius, qui et Suinimir nuncupor, dei gratia Croatiae Dalmatieque dux, ...et populi electione de Chroatorum Dalmationumque regni regimine per vexillum, ense, sceptrum et coronam investitus atque constitutus rex*. *Uo*. Nr. 109.

¹⁰² KNAUZ F.: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* I. Strigonii 1874. 85. (Nr. 59.)

¹⁰³ TÓTH E.: István és Gizella miseruhája. *Századok* 1997. 3–74.

¹⁰⁴ TÓTH E.: A Szent Korona apostollemeczeinek keltezéséhez. *Communicationes ArchHung* 1996. (a továbbiakban: TÓTH 1996.) 181–109.

a koronázáskor Szent István koronáját és „öltözetét” adták fel.¹⁰⁵ Természetesen ezeket a közléseket nem szó szerint kell érteni. Szent István palástján a felirat vitathatatlanul bizonyítja, hogy a ruhadarab az első magyar király személyéhez köthető, akkor is, ha eredetileg nem koronázó palásznak, hanem miseruhának készült. A koronáról is joggal állíthatták, hogy az első királyé volt, hiszen olyan ötvöstárggyal, ereklyével bővítették, amely tudásuk – és mai tudásunk – szerint Szent Istváné volt.¹⁰⁶

Ne felejtjük el: a középkori mentalitás sajátos jellemzője volt a *pars pro toto* elve, amely a vallási életben és szokásokban nap mint nap érvényesült. Hiszen a keresztények számára állandóan ismétlődő cselekmény volt a mise bemutatása, amelyben az Eucharistia jelenléte mindennapos, reális – mert látható – kifejezése volt az egészet (Krisztus) a résszel (ostya-kenyér-Eucharistia) való „helyettesítés” élő valóságának. Ez annak ellenére is igaz, ha az egyháziak pontosan tudták, hogy nem ez a kenyér *consecratiójának* teológiai értelmezése. És mi mást fejezett volna ki a nyugati kereszténység ereklyetiszteletének koraközépkori gyakorlata? Akkor, amikor a vértanúk *corpusculáival* tették az oltárt „szentté”, amikor a szentek legkisebb ereklyéi mintegy a szent teljes jelenvalóságát fejezték ki. A hívő nép számára ezt még kézzelfoghatóbbá, érzékelhetőbbé tették az emberi testrészeket ábrázoló foglalatok, főképpen pedig a mellképalakú ereklyetartók. És amint a szent ruhája, használati tárgyai, a vértanúságának eszközei, tehát mindazok a tárgyak, amelyek a legszemélyesebben kapcsolódtak hozzá, ereklyévé váltak, az első, szentté avatott király „használati tárgyai” voltak a legmegfelelőbbek arra, hogy az egyházi szertartáson a jelölt számára az avatás eszközeivé, azaz jelvényekké váljanak.¹⁰⁷ Ezért választották ki a fehérvári bazilika kincstárából azt a miseruhát a koronázási öltözethez, amely nemcsak fényes megjelenése miatt

¹⁰⁵ Idézi őket FÜGEDI E.: A magyar királykoronázások rendje a középkorban. Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1984. (a továbbiakban: FÜGEDI 1984.) 266–267. Az *ornatus* és az *apparatus* értelmezéséhez: SCHRAMM, E. P.: Kaiser, Könige und Päpste. III. Stuttgart 1969. 186–199.

¹⁰⁶ TÓTH 1996.

¹⁰⁷ Az elvről ugyanígy írt FÜGEDI 1984. 268., csakhogy ennek gyakorlati megvalósulását Szent István esetében – tévesen – nem látta igazolhatónak.

volt a legmegfelelőbb,¹⁰⁸ hanem amelyik az első magyar királyhoz kapcsolódott. Talán még azt is tudták, hogy 1031-ben jubileumi ajándék volt a koronázás 30. évfordulóján.¹⁰⁹

S ezért választották ki azt a jogart, amelyről tudhatták, hogy Szent Istváné volt,¹¹⁰ noha szokatlan formája különbözött a korban használtaktól. Legalább az Árpád-kor késői szakaszáig ugyanez valószínűsíthető Szent István kardjáról is, amely talán 1272-ben Prágába került.¹¹¹ Végül ezért (is) készítették azt a koronát, amelybe beépítettek olyan részeket, amelyekről úgy tudták, hogy Szent

¹⁰⁸ A bazilika alighanem számos olyan *paramentumot* őrzött, amelyek Szent Istvánhoz voltak kapcsolhatóak.

¹⁰⁹ TÓTH 1996. 45–48.

¹¹⁰ A zalavári apátságban a XVI. század közepén még számon tartották Szent István kürtjét. FÜSSY T.: in: Pannonhalmi Rendtörténet VII. Függelék. 598–606. (Nr. 106.); TÓTH E.: Szent Adorján és Zalavár. Századok 1999.; 1307 előtt adták el a somogyvári apátságban őrzött *unum cifum sancti regist*. Veszprémi regeszták 1301–1387. Összeállította KUMOROVITZ L. BERNÁT. Bp. 1953. Nr. 35.; Itt jegyzem meg, hogy Szent István (egyik?) fejedelmektartója Izabella királyné birtokában volt, s nem lehetett akármilyen örvöstárgy, ha Castaldo Alfonsz érdeklődését is felkeltette, és felhívta I. Ferdinánd figyelmét a megszerzésére. ÓVÁRY L.: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai II. Bp. 1894. nr. 633.; 1542-ben pedig a remetinczi egyház (Varasd vm.) ereklyetartójában őrizték Szent István oldalbordáját: *Costa sancti Stephani in argenteum accepta*. IVÁNYI B.: A körmendi levéltár Memorabiliái. Körmendi Füzetek 2. Körmend 1942. 102. (Nr. 141.). FÜGEDI 1984. 268. szkeptikusan írt arról, hogy az emlékezet mennyi időn keresztül képes hatékonyan működni. Az egyházi központokban azonban mindenféle írásbeli rögzítés nélkül évszázadokon át megőrizhették egy, számukra fontos, érdekes vagy emlékezetes tárgy vagy esemény történetét. A szombathelyi püspökségen őriznek néhány egyszerű, semmitmondó fapálcikát, amelyen Hefele Menyhért, a templom építőmestere az 1790-es évek során vonások felrovásával számolt. A szájhagyomány működését, az emlékezés fennmaradását nem lehet csupán generációs kérdésnek felfogni. Ha egy zárt közösség életében nem történik katasztrófa, akkor évszázadokig fennmaradhat a szájhagyomány. Palásthy Katalin vásárhelyi apátnő a XVI. század közepén még tudta, hogy az apácakolostort Szent István Skolasztika nevű, santa rokona számára alapította. Holott, fél száz évvel korábban még a kolostor szerzetesrendje is megváltozott, a bencéseket a premontreieket váltották fel (LUKCSICS P.: A vásárhelyi apácák története. Veszprém 1923. 14.). A püspöki székhelyek és a monostorok különösen alkalmasak voltak a közvetítésre. Ebben csak a tatárjárás, a hódoltság és II. József feloszlató rendelete teremtetett *tabula rasat*. Ha maradt még valami hagyomány, az a szerzetesrendek feloszlatásakor végleg eltűnt.

¹¹¹ FETTICH N.: in: SZIE III. 475–516.

Istváné voltak. A szent ereklyétől maga a korona is kiérdemelte a *sacra* jelzőt.¹¹² Ezt követően, mint a koronázás legfontosabb tárgya, maga is szentté (1256), és az első magyar király koronájává vált.

A magyar koronázási öltözetet és a jelvényeket tehát aszerint válogatták össze, hogy volt-e közülük Szent Istvánhoz. Ennek a XIII. századi és későbbi forrásközlések megfelelnek. A koronázási jelvények kiválasztásának ez a módja csak azután jöhet szóba, hogy az első királyt szentté avatták.

¹¹² A jelvényekbe szerelt, alkalmazott ereklyékről összefoglalóan SCHRAMM, E. P.: in: HS I. 312.; III. 914–915.; SCHRAMM, E. P.: in: SCHRAMM–MÜTHERICH 34.